

Urmia University

A historical study of Wilayat-al Faqih in the history of Shiite political jurisprudence

Mohammad Heydarizad ¹

1- Islamic Education Department, Faculty of Literature and Humanities, Urmia University, Urmia, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/04/15 Accepted: 2025/06/02 pp: 73- 84 Keywords: Shia; Wilayat al-Faqih; Political Jurisprudence; Absolute Wilayat; Historical Biography.	From the teachings and advice of the Infallibles to their followers, it is clear that Shiites have two main duties during the occultation period: First, disbelief in the tyrant and refusal to turn to the tyrant and consider it forbidden. Second: turning to Islamic scholars and mujtahids to obtain religion and resolve their conflicts through their rulings as the deputies of the Imam and their argument against the people. The result of these two duties was the formation of a meaningful relationship between the people and the mujtahids and the institution of authority, which could be the source of great social changes and the cause of great revolutions, as happened during the Tobacco Movement, the demand for constitutionalism, and the Islamic Revolution. On the other hand, scholars and religious experts also have a heavy mission during the occultation of the Imam. In addition to explaining the teachings and rulings of religion to the people and guiding them to avoid the tyrant and accompany the general deputies of the Imam, they can lead the social system of Islam with the power of the people and establish the foundations of Islamic civilization. The important point is that the formation of the Islamic political system requires a profound and fundamental transformation in jurisprudence, and that is the transition from traditional jurisprudence to governmental and system-building jurisprudence. When we see Imam Khomeini's lofty view of jurisprudence and the concept of ijtihad, we understand very well that with this deep understanding of jurisprudence, he was able to systematize and enter into civilization-building. The purpose of this article is to answer this fundamental question: What stages and developments has the theory of the guardianship of the jurist gone through throughout the history of Shiite political jurisprudence so that it has been able to act as a revolutionary and formative theory of the political system? This article is based on a descriptive-analytical method and is compiled within the theoretical framework of the necessity of the state in Islam.
	Citation: Heydarizad, M. (2025). A historical study of Wilayat-al Faqih in the history of Shiite political jurisprudence. <i>Journal of Historical Findings</i>, 2(1), 73-84. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56102.1032 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.6.4

Extended Abstract

Introduction

Discussions related to the guardianship of the jurist have a very high status in the history of Shiite jurisprudence because, based on the theory of guardianship of the jurist during the great occultation of the Twelfth Imam, the leadership of the Islamic social system was entrusted to the fair jurist. Imam Khomeini, the wise jurist, was able to realize this theory in a world where materialistic ideas were dominant, in the form of an efficient political system. Although the issue of guardianship of the jurist has been discussed and contemplated in both theological and juristical discussions, in terms of the position and impact of the guardianship of the comprehensive jurist in human life, the sovereignty of religion in society, the implementation of Islamic limits, and the regulation of Islamic rulings, the great mujtahids of Shiite history have subjected the issue of guardianship of the jurist to deep and extensive research. Certainly, the Islamic nation was not left to its own during the occultation period, nor was its fate left to the hands of tyrannical governments. Islam always has a specific plan for man, and due to its comprehensive social system, it emphasizes serious attention to guaranteeing the implementation of divine laws and regulations in this social system, that is, the government and the state. And many of the laws of Islam are such that they can only be implemented under the shadow of the government, and the unwillingness of the legislator to suspend their implementation is a consensus among scholars and jurists. "Imam Khomeini says in his book *Velayat al-Faqih*: Whoever states that the formation of an Islamic government is not necessary has denied the necessity of implementing the laws of Islam and has denied the comprehensiveness and eternity of the revealed religion of Islam." Therefore, it is agreed that during the occultation period, the leadership of the Islamic social system is the responsibility of the jurist, who is fully qualified, and the

guardianship is fixed upon him. Although there have been differences of opinion regarding the scope of the affairs and the scope of the authority of the ruling jurist, they have carefully considered the following questions: Is the scope of the authority of the jurist limited or absolute? And if it is absolute, what does it mean, and in which affairs does it apply? Is the scope of the authority of the Wali-e-Faqih the same as the authority of the infallibles, or is it more limited than their authority?

The dimensions of guardianship in the leadership of the jurist, who is fully qualified, and the authority of the Islamic ruler should be discussed in terms of his duties and responsibilities. The dimensions of guardianship can be presented in three axes, which are derived from the duties and authorities of the Prophet of Islam and the infallible Imams.

1- Guardianship in issuing fatwas and explaining the Sharia 2- Guardianship in judging and resolving disputes 3- Guardianship in political leadership and managing society.

Material & Methods

This research is based on the descriptive-analytical research method and uses the library method to collect data.

Results and discussion

From the scientific works of Shiite jurists, especially the works of Imam Khomeini, the following points can be made about the powers of the Supreme Leader as a result of the discussion:

1- The limited powers that the jurist, who is fully qualified, has to administer the Islamic community during the occultation period are called absolute wilayat, which, in the words of many jurists, is interpreted as general wilayat.

2- The legislation of these broad powers for the jurist is in terms of the sovereign status of jurisprudence. It includes public affairs and governance of the community, and these powers do not include the private sphere of citizens.

3- Since the administration of the community in a good way is possible only through observing the public interests, another condition of absolute wilayat is the necessity of observing the public interests.

4- The meaning of the term "wilayah" is not that it is unconditional, but as mentioned, absolute wilayah has two important conditions: "being limited to public affairs" and "the need to observe public interests." As a result, absolute wilayah is completely different from absolute government, which means an authoritarian government. It is clear that in the case of conflict between personal interests and public interests, public interests will take precedence.

Conclusion

Through in-depth discussions and research, Shiite mujtahids were able to determine the evolution of the issue of guardianship of the

jurist and prepare it as a theory of government and the establishment of a political system. Imam Khomeini, by refining the theories of guardianship of the jurist, was able to present a practical theory of system-building and put the guardianship of the jurist system into practice.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

بررسی تاریخی ولایت فقیه در تاریخ فقه سیاسی شیعه

محمد حیدری زاد^۱

۱- گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	از تعلیمات و سفارشات معصومین بر پیروان خود چنین برمی‌آید که شیعیان در دوره غیبت دو وظیفه اصلی دارند اول: کفر به طاغوت و امتناع از مراجعه به طاغوت و حرام دانستن آن. دوم: مراجعه به فقهاء و مجتهدین اسلام‌شناس جهت اخذ دین و نیازهای شرعی و حل و فصل اختلافات خود از طریق حکم آنان به عنوان نایبان امام عصر (عج) و حجت ایشان بر مردم. نتیجه این دو وظیفه شکل‌گیری رابطه معناداری بین مردم و مجتهدان و نهاد مرجعیت بود که توانست منشأ تحولات عظیم اجتماعی و سبب انقلاب‌های بزرگ گردد چنانکه در جریان نهضت تنباکو و مشروطیت خواهی و انقلاب اسلامی اتفاق افتاد. از طرفی فقهاء و عالمان دینی نیز رسالت سنگینی در دوره غیبت امام عصر (ع) دارند که ضمن تبیین معارف و احکام دین به مردم و هدایت آنان جهت دوری از طاغوت و همراهی با نائبان عام امام زمان (ع) بتوانند با قدرت مردم نظام اجتماعی اسلام را رهبری نموده پایه‌های تمدن اسلامی را برپا نمایند و از این طریق به ساخت مدینه انتظار دست پیدا کنند. نکته مهم این است شکل‌گیری نظام سیاسی اسلامی و ساخت مدینه انتظار نیازمند تحول ژرف و اساسی در فقه است و آن گذار از فقه سنتی به فقه حکومتی و نظام ساز می‌باشد. وقتی نگاه بلند امام خمینی (ره) را به فقه و مقوله اجتهاد می‌بینیم به خوبی درمی‌یابیم که ایشان با این فهم عمیق از فقه توانست نظام سازی کرده و به تمدن سازی وارد شود. هدف این مقاله پاسخ به این سؤال اساسی است که: نظریه ولایت فقیه در طول تاریخ فقه سیاسی شیعه چه مراحل و تطوراتی را پیموده تا توانسته به عنوان نظریه انقلاب آفرین و شکل‌دهنده نظام سیاسی عمل نماید این مقاله مبتنی بر روش توصیفی تحلیلی و در چارچوب نظریه ضرورت دولت در اسلام تدوین گشته است.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۶	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲	
صص: ۷۳-۸۴	
واژگان کلیدی: شیعه، ولایت فقیه، فقه سیاسی، ولایت مطلقه، سیر تاریخی.	
استناد: حیدری زاد، محمد. (۱۴۰۴). بررسی تاریخی ولایت فقیه در تاریخ فقه سیاسی شیعه. نشریه یافته‌های تاریخی، (۱)۲، ۷۳-۸۴.	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56102.1032	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.6.4	

^۱ نویسنده مسئول: محمد حیدری زاد، پست الکترونیکی: m.heydarizad@urmia.ac.ir ، تلفن: ۰۹۱۴۳۴۱۹۷۲۴

مقدمه

مباحث مربوط به ولایت فقیه در تاریخ فقه شیعه از جایگاه بسیار رفیعی برخوردار است چراکه بر اساس نظریه ولایت فقیه در دوره غیبت کبرای امام زمان (عج) رهبری نظام اجتماعی اسلام به فقیه عادل جامع‌الشرایط تفویض شده است. حضرت امام خمینی (ره) فقیه حکیم عارف توانست این نظریه را در دنیایی که اندیشه‌های مادی والحدادی در آن حاکم بود به صورت یک نظام سیاسی کارآمد تحقق ببخشد. البته کسانی که با تاریخ فقه سیاسی شیعه آشنا هستند به خوبی می‌دانند که اصل موضوع ولایت فقیه از مباحث جدی بین فقها در دوره غیبت کبری بوده است و اینکه برخی منتقدان اظهار می‌دارند ولایت فقیه را حضرت امام وارد اندیشه فقهی کرده است سخن ناتمامی است بلکه در آثار فقهی فقهاء متقدم و متأخر جریان داشته است و در پژوهش‌های عمیق و نظریه‌های علمی آنان به چشم می‌خورد. اتفاقاً بسیاری از فقیهان درباره ولایت فقیه از اجماع و اتفاق اصحاب بحث می‌کنند؛ و آن را مقتضای فقه شیعه تحلیل می‌کنند و حتی برخی از آنان معتقدند ولایت فقیه از امور بدیهی است و تصور آن موجب تصدیق آن می‌شود. البته اختلاف نظر و آراء در ابعاد موضوع کاملاً طبیعی و از ویژگی‌های پژوهش‌های علمی به ویژه تحقیقات فقهی اصولی حوزه‌های علمیه می‌باشد. شایسته توجه می‌باشد که قلمرو اختیارات و مسئولیت‌های ولی فقیه از موضوعات اختلافی در نظریه‌های فقهی سیاسی بوده است (جعفر پیشه فرد، ۱۳۸۰: ۱۹).

گرچه مسئله ولایت فقیه هم در مباحث کلامی و هم در مباحث فقیه مورد بحث و تأمل قرار گرفته اما به لحاظ جایگاه و تأثیرگذاری ولایت فقیه جامع‌الشرایط در طرز زندگی انسان‌ها و حاکمیت دین در جامعه و اجرای حدود اسلامی و انتظام بخشی به احکام اسلامی، مجتهدان بزرگ تاریخ شیعه موضوع ولایت فقیه را مورد پژوهش‌های عمیق و گسترده قرار داده‌اند؛ و عمده موارد اختلاف در تبیین این مسئله بوده است که آیا ثبوت ولایت از راه حسبه و یک تکلیف شرعی به نحو واجب کفایی است یا از باب نیابت از مقام ولایت کبری هم می‌تواند باشد که فقهاء سلف بیشتر بر مبنای دوم بوده‌اند؛ یعنی مسئله ولایت فقیه را به عنوان تفویض از جانب معصوم ارائه نموده‌اند (معرفت، ۱۳۷۷: ۱).

سیر مراحل تاریخی اندیشه ولایت فقیه در تاریخ فقه شیعه

در بررسی مراحل شکل‌گیری اندیشه ولایت فقیه می‌توان به شش مرحله که هر کدام ویژگی‌های خاص خود را داشته‌اند اشاره کرد.

مرحله اول: ولایت فقیه در دوره حیات امامان معصوم (ع)

در این عصر با هدایت ائمه هدی (ع) بنیان و شالوده ولایت فقیه در جامعه شیعی پی‌ریزی می‌گردد. در این مرحله دو نکته مهم مورد توجه می‌باشد:

نخست اینکه؛ فقها و مجتهدانی که به صورت نائب خاص از سوی امامان شیعه در نواحی مختلف منصوب می‌گردند به طور خاص در عصر امام هشتم و پس از ایشان، آنان به صورت شبکه سیستمی به هم پیوسته عمل نموده و توانستند با رهبری خویش از شیعیان یک شبکه انسانی به هم پیوسته و آگاه به مسئولیت‌های خویش ایجاد کنند و علاوه بر جمع‌آوری خمس نسبت به پاسخگویی و حل مسائل کلامی و فقهی شیعه نیز به خوبی ایفای نقش نمایند و همچنین در تثبیت و پذیرش امام بعدی نقش محوری داشته باشند دوم: مجموعه روایات و نصوصی است که از سوی امامان (ع) وارد شده و به عنوان ادله‌های نقلی برای اثبات مشروعیت ولایت فقهاء جامع‌الشرایط مورد استناد اندیشمندان اسلامی در تمام دوره‌های تاریخی قرار گرفته است؛ همانند مقبوله عمر بن حنظله.

مرحله دوم: دوره آغاز فقه اجتهادی (از شیخ مفید تا شیخ طوسی)

این دوره سرآغاز تحول جدی در فقه شیعه است شخصیت‌های بزرگی همچون شیخ مفید، ابی‌الصلاح حلبی، سید مرتضی علم‌الهدی، سلار دیلمی و شیخ طوسی در این دوره جریان اجتهادی را سامان داده‌اند. آثار مهم فقهی همچون المقنعه، الکافی، المراسم العلویه و تهذیب الاحکام از منابع اولیه ولایت فقیه به حساب می‌آیند. فقهاء این دوره که در مقطع حساس شروع غیبت کبری مسئولیت مهم را بر عهده دارند، به خوبی می‌دانستند که یکی از موضوعات مهم مرتبط با غیبت از بعد اندیشه سیاسی، بحث ولایت تدبیری عصر غیبت و سرنوشت رهبری طبق نظریه امامت بوده است. لذا در نظریه‌های فقهی ایشان به ولایت انتصابی فقیهان می‌رسیم که تحت عنوان نظریه حاکمیت سیاسی تشیع در عصر غیبت به حساب می‌آید.

«شیخ مفید در کتاب المقنعه در باب امر به معروف و نهی از منکر می‌نویسد: اجرای حدود و احکام انتظامی اسلام را که وظیفه مسلمانان اسلام است و در عصر حضور بر دست امام معصوم (ع) و نمایان خاص آنان اجرا می‌گردد، در دوران غیبت به فقهای شیعه واگذار می‌گردد تا در صورت امکان و با پشتوانه مردمی مسئولیت اجرایی آن را عهده‌دار باشند.» (مفید، ۱۴۱۰: ۸۱۰) همان‌طوری که جناب شیخ طوسی (ره) در کتاب شریف النهایه در باب جهاد و سیره امام می‌گویند: «... و قد فوضوا ذلك الى فقهاء شيعتهم في حال يتمكّنون فيه من تولّيه بانفسهم». امامان امر ولایت و رهبری را به فقهاء شیعه واگذار کردند در شرایط و زمانی که امکان این نیست که خودشان تولیت این امر را عهده‌دار باشند (طوسی، ۱۴۰۰: ۳۰۰).

مرحله سوم: دوره فاضلین (علّامه و محقق حلّی) تا عصر صفویه

در این دوره که متقن‌ترین متون فقهی توسط محقق حلّی و علامه حلّی و شهید اول... ارائه می‌گردد زمینه طرح نظریه منسجم در ولایت فقیه فراهم می‌شود. محقق حلّی فقیه را به‌عنوان «مَنْ اِليه الحكم» و دارای «حق النیابه» معرفی و از امور مربوط به منصب امامت در فقه که فراتر از قضاوت است، با واژه حاکم یاد کرده و آن را بر فقیه تطبیق می‌کند (حلّی، ۱۴۰۹: ۱۸۴). از طرفی علّامه حلّی نخستین فقیه‌ای است که در عصر غیبت نصب عام فقیه امین را صریحاً اعلام می‌کند و می‌گوید: «لأنّ الفقیه المأمون منصوب من قبل الامام» فقیه امین از جانب امام معصوم منصوب می‌باشد (حلّی، ۱۴۱۲: ۲۵۰). شهید اول به‌عنوان بزرگ‌ترین شارح مکتب فقهی علّامه و محقق حلّی در ولایت فقیه می‌باشد که در آثار خود بر نایب بودن فقیه از طرف ولی امر (ع) تأکید می‌کند (شهید اول، ۱۴۱۷: ۱۸۶).

مرحله چهارم: دوره رسمیت یافتن مذهب شیعه در ایران (عصر صفوی)

به قدرت رسیدن سلسله صفوی در ایران و رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران، فقهاء قدرت نسبی پیدا می‌کنند و زمینه ورود به مسئله حاکمیت و دولت فراهم می‌آید فقهاء بزرگی در این دو قرن (قرن ۱۰ الی ۱۲) درخشیده‌اند و در تعامل و همکاری بر جریان دولت نقش‌آفرین بوده‌اند؛ که در بین آنان محقق کرکی، شهید ثانی، محقق اردبیلی، علّامه مجلسی و علامه وحید بهبهانی نقش کلیدی داشتند. محقق ثانی با استدلال به مقبوله عمر بن حنظله و نقل اجماع برای فقیه جامع‌الشرایط نیابت عامّه و ولایت مطلقه را اثبات می‌کند. «ایشان در جامع المقاصد اظهار می‌دارد: انّهم (ع) قد نصبوا نائباً علی وجه العموم لقول الصادق (ع) فی مقبول عمر بن حنظله (فائى قد جعلته الیکم حاکماً).»

همانا ائمه (ع) فقهاء را به‌عنوان نائب و به‌صورت عامّ نصب کرده‌اند به دلیل قول امام صادق در روایت عمر بن حنظله که می‌فرماید: همانا من فقیه جامع‌الشرایط را بر شما حاکم قرار دادم. این فراز از روایت دلالت بر نیابت کلی و مطلق دارد (محقق کرکی، ۱۴۱۴: ۲۷۷).

همان‌طوری که شهید ثانی منظور از «مَنْ اِليه الحكم» در روایت را فقیه عادل امامی جامع‌الشرایط می‌داند. چون او نائب امام و منصوب اوست (شهید ثانی، ۱۴۱۰: ۷۹).

فقیه نامدار این دوره یعنی محقق اردبیلی در اثر ارزشمند خود «مجمع الفائده و البرهان» ضمن اثبات ولایت فقهاء و اقامه حدود به دست فقیه جامع‌الشرایط از روایت عمر بن حنظله، نیابت عامّه فقهاء در جمیع امور از جانب امام معصوم (ع) را اثبات می‌کند و حتی ایشان در مسئله استحباب پرداخت زکات به فقیه، فقیه جامع‌الشرایط را برای نخستین بار، به خلیفه امام بودن وصف می‌کند و می‌گوید: او خلیفه امام است (محقق اردبیلی، ۱۳۷۸: ۴۰۶).

مرحله پنجم: مرحله تکاملی فقه شیعه

این دوره که با ظهور فقهاء برجسته همچون کاشف الغطاء بزرگ و ملا احمد نراقی و صاحب جواهر و شیخ انصاری و شاگردان ایشان به دوره توسعه و کمال اندیشه فقهی باید تعبیر گردد. مبانی عمیق حقوقی فقهی را به جهان عرضه داشتند که شعاع اندیشه فقهی آنان همچنان فضای درس و بحث حوزه‌های علمیه را تحت الشعاع قرار داده است. مرحوم محقق نراقی به ولایت انتصابی فقیه در عصر غیبت معتقد است و بر آن اصرار دارد ایشان در اثر گرانشنگ خویش عوائد الایام بحث مستوفایی را تحت عنوان «فی بیان ولایه الحاکم و ما له فیہ الولایه» در حدود ولایت فقیه مطرح می‌کند (عوائد الایام، بی‌تا: ۵۸۱-۵۲۹) جناب صاحب جواهر که دائره المعارفی همچون جواهرالکلام را به فقه اهل بیت (ع) ارائه نموده است همانند اسلاف صالح خویش ولایت عامّه فقیه و انتصابی بودن آن را مطرح می‌کند و تردید و وسوسه در آن را غریب و ناشی از نچشیدن علم فقاهاست می‌شمرد (نجفی، ۱۳۶۷: ۳۹۷).

از جمله فقهایی که در آثار خود موضوع ولایت فقیه را مطرح نمود جناب شیخ اعظم شیخ انصاری (ره) که شایسته است او را خاتم الفقهاء و المجتهدین تعبیر آورد. ایشان در کتاب‌های خود «المکاسب» و «قضا و شهادت» «خمس» و «زکات» به تبیین علمی و بررسی ادله ولایت فقیه پرداخته است. در کتاب المکاسب پس از مفروغ عنه شمردن ولایت فقیه و پذیرش آن در دو عرصه افتاء و قضاء به بحث از سایر عرصه‌های دیگر می‌پردازد. همین روش را در شاگردان و فقهاء پس از ایشان مشاهده می‌کنیم. چنانکه در نظریه فقهی میرزای نائینی دیده می‌شود (نائینی، ۱۳۸۲: ۱۴۲).

مرحله ششم: عصر امام خمینی (ره)

به جرأت می‌توان ادعا کرد که آخرین مرحله از مراحل سیر تطور اندیشه ولایت فقیه توسط حضرت امام خمینی (ره) با استقرار نظام جمهوری اسلامی در ایران به تحقق رسید. ایشان ضمن اینکه در ابعاد نظری در آثار خویش همچون کتاب «ولایت فقیه و کتاب البیع» به این موضوع پرداخته است. اما هنر ایشان برپایی نظام سیاسی بر اساس ولایت انتصابی فقیه بود و پس از استقرار نظام سیاسی، ضرورت ولایت فقیه و کارآمدی این نظریه در عرصه نظام سیاسی و ارائه دولت مبتنی بر معارف و فقه اسلامی بر همگان روشن گشت.

از مباحث قبلی دو نکته مهم به دست می‌آید:

نکته اول: برخی از فقهای یادشده تصریح کرده‌اند که مسئله ولایت فقیه، امری اجماعی و مورد اتفاق فقیهان شیعه است و این، نشان می‌دهد که گرچه بعضی از آنان در کتاب‌های خود فصل خاصی را به «ولایت فقیه» اختصاص نداده‌اند، اما آن را امری مسلم و بدیهی پنداشته‌اند به گونه‌ای که به طرح و اثبات نیازی نمی‌دیده‌اند و از طرفی آنان در جای جای ابواب فقهی به بیان وظایف و شئون ولایت فقیه پرداخته‌اند در این باره جناب صاحب جواهر می‌نویسد: «نگاشته‌های فقها مملو از بحث رجوع به حاکم است و فقیهان شیعه به‌طور مداوم در موارد زیادی به ذکر ولایت فقیه پرداخته‌اند» (نجفی، ۱۳۶۷: ۳۹۵).

نکته دوم: از آنجاکه پاسخگویی به نیازهای شرعی مردم از وظایف فقها بوده، آنان خود را نسبت به رفع نیازهای شرعی توده مردم مسئول می‌دانسته‌اند. به همین دلیل، بیشتر به طرح مطالبی می‌پرداخته‌اند که مورد نیاز و ابتلای مردم بوده است و چون تا قبل از تشکیل حکومت صفویه مسائلی از این دست، کمتر مورد ابتلای جوامع شیعی بوده، فقیهان نیز علاقه‌ای به طرح مباحث حکومتی و وظایف حاکم نشان داده و تنها به‌طور پراکنده و به‌اندازه‌ای که نیاز مؤمنان برآورده شود، بدان‌ها توجه کرده‌اند. (کتاب نقد، ۱۳۷۷: ۱۵۲).

سیر تاریخی دیدگاه‌های فقهای شیعه در قلمرو اختیارات ولی فقیه

به‌طور مسلم امت اسلامی در روزگار غیبت به حال خود رها نبوده و یا سرنوشت آن به دست حکومت‌های طاغوتی سپرده نشده است. اسلام همواره برای انسان برنامه مشخص دارد و به دلیل داشتن نظام اجتماعی جامع، توجه جدی به ضمانت اجرای احکام و قوانین الهی در این نظام اجتماعی یعنی حکومت و دولت تأکید دارد؛ و بسیاری از احکام اسلام به گونه‌ای است که تنها در سایه حکومت قابل اجراست و عدم رضایت شارع به تعطیلی اجرای آن‌ها اجماع بین علماء و فقهاست. «حضرت امام خمینی (ره) در کتاب ولایت فقیه خود می‌فرماید: هر کس اظهار کند که تشکیل حکومت اسلامی ضرورت ندارد منکر ضرورت اجرای احکام اسلام شده است و جامعیت و جاودانگی دین مبین اسلام را انکار کرده است.» (امام خمینی، ۱۳۴۹: ۲۵).

بنابراین در اینکه در دوره غیبت رهبری نظام اجتماعی اسلام بر عهده فقیه جامع‌الشرایط است و ولایت بر او ثابت است مورد اتفاق می‌باشد. گرچه در سعه شئونی و قلمرو اختیارات فقیسه حاکم اختلاف نظر داشته‌اند و پرسش‌های اساسی را مورد دقت نظر قرار داده‌اند: آیا قلمرو اختیارات ولایت فقیه مقید است یا مطلق؟ و اگر مطلق می‌باشد به چه معناست و در کدام شئون جریان دارد؟ آیا قلمرو اختیارات ولی فقیه با اختیارات معصومین یکسان است یا محدودتر از اختیارات آنان؟

ابعاد ولایت در رهبری فقیه جامع‌الشرایط و اختیارات حاکم اسلامی را باید با وظایف و مسئولیت‌های او مورد بحث قرار داد. می‌توان ابعاد ولایت را در سه محور مطرح کرد که برگرفته از وظایف و اختیارات پیامبر اسلام و امامان معصوم می‌باشد: ۱- ولایت در افتاء و بیان شرع ۲- ولایت در قضا و حل و فصل خصومات ۳- ولایت در رهبری سیاسی و مدیریت جامعه.

ولایت در افتاء یعنی فقیه شایستگی و صلاحیت بیان شرع را برای مردم دارد و مرجعیت علمی از آن فقیه است و کسی که فقیه نیست حق افتاء ندارد. از طرفی کسی می‌تواند خصومات و اختلافات بین مسلمانان و مردم را حل و فصل کند که از اجتهاد و فقاہت برخوردار باشد و رأی او منطبق با شرع مقدس باشد بر همین اساس از شرایط قاضی اجتهاد و فقاہت می‌باشد. ولایت در رهبری سیاسی یعنی شایستگی سرپرستی مسلمانان و جامعه اسلامی که امکان تشکیل حکومت را به رهبری فقیه جامع‌الشرایط فراهم می‌کند. فقهای شیعه در اینکه ولایت معصوم (ع) در دوره غیبت کبری به فقیه جامع‌الشرایط به‌عنوان نائب عام حضرت حجت (ع) از سوی امام معصوم (ع) تفویض شده است اختلافی ندارد. اما اینکه تفویض ولایت در تمام ابعاد آن یا تنها برخی از آن‌ها اختلاف نظر دارند. بر اساس این مبنا دایره اختیارات فقیه هم متفاوت خواهد بود.

دیدگاه فقهاء در مسئله

سه نظریه عمده در مورد شؤون ولی امر و محدوده اختیارات ولی فقیه در دیدگاه فقهاء متأخر می‌توان بیان کرد.

اول: نظریه‌ای که فقیه را مجاز به تصرف در امور حسبه می‌داند

ولی برای او ولایتی بر انجام این امور قائل نیست بلکه برای فقیه جواز تصرف در امور حسبه را قائل می‌باشد. «آیت ا... خوئی (ره) معتقد است: ولایت در زمان غیبت با هیچ دلیلی برای فقیهان اثبات نمی‌شود و ولایت تنها اختصاص به پیامبر و ائمه (ع) دارد آن چه از روایات برای فقیهان اثبات می‌شود دو امر است: نفوذ قضاوت و حجیت فتوای ایشان، اما حق تصرف در مال قاصران و غیر ایشان که از شؤون ولایت است را ندارد. فقیه تنها در امور حسبه جواز تصرف دارد، اما نه به معنای ولایت ادعا شده، بلکه به معنای نفوذ تصرفاتش و یا نفوذ وکیلش و نیز منعزل شدن وکیل فقیه بامر فقیه و این از بابت قدر متیقن است. قدر متیقن کسانی که مالک حقیقی (خداوند) راضی به تصرفاتشان است، فقیهان جامع‌الشرایط می‌باشند؛ بنابراین آنچه برای حجیت فقیه ثابت می‌باشد جواز تصرف است نه ولایت.» (غروی تبریزی، بی‌تا: ۴۳۴).

به نظر می‌رسد این نظریه مبتنی بر این مبنای فقهی است که در دوره غیبت ولایت معصوم تنها در دو بعد افتاء و قضاوت به فقیه تفویض شده است اما در سرپرستی و ولایت سیاسی این تفویض صورت نگرفته است. آن‌طوری که در نظرات میرزای نائینی (ره) دیده می‌شود.

دوم: نظریه‌ای که فقیه را دارای ولایت به تصرف در امور حسبه می‌داند.

امور حسبه عبارت است از کارهای اجتماعی ضروری که مطلوب بودن آن‌ها از دیدگاه شرع فتوای قطعی است و راضی به ترک آن‌ها در هیچ شرایطی نیست مثل جهاد برای اسلام، امر به معروف و نهی از منکر، اجراء حدود، نگهداری اموال قاصرین (یتیم، مجنون، سفیه) و اموال غائبین، کفن و دفن مردگان و ... و مجموعه اموری که دارای رجحان الزامی و یا غیر الزامی شرعی یا عقلی بوده باشد. دلیل بر ثبوت ولایت حسبه عبارت است از ادله چهارگانه: کتاب، سنت، عقل، اجماع (بلغه الفقهاء، بی‌تا: ج ۳ / ۲۹۰). این نظریه در واقع ولایت مقیده فقیه را قبول دارد؛ یعنی ولایت در امور حسبه فقط جریان دارد و فراتر از آن فقیه حق اعمال ولایت ندارد.

نقطه مشترک این دو نظریه آن است که تصرف فقیه در امور حسبه جایز است. نظریه اول این تصرف را از باب قدر متیقن در ادله‌های مربوط به تصرف در این امور می‌داند اما نظریه دوم تصرف را از باب ولایت انتصابی تلقی می‌کند. اما دایره امور حسبه شامل کدام مصادیق خواهد بود، بحثی است که بین فقهاء اختلاف نظر وجود دارد. آیا مقصود از امور حسبه رسیدگی و تصرف در اموال غائبین و قاصران می‌باشد و یا مجموعه مسائل اجتماعی و امور عمومی مربوط به جامعه مسلمانان می‌باشد و حتی شامل حکومت و حفظ اسلام هم می‌شود. بسیاری از فقهاء مصادیقی همچون تصرف در امور غیب و قصر و اوقاف عامه را از قبیل تمثیل می‌دانند نه از باب انحصار و محدودیت مصادیق امور حسبه.

«مرحوم میرزای نائینی در تنبیه الامه و تنزیه المله می‌نویسد: از جمله قطعیات مذهب ما طائفه امامیه این است که در عصر غیبت، علی مغیبه السلام آنچه از ولایات نوعیه را که عدم رضای شارع مقدس به افعال آن حتی در این زمینه، معلوم باشد، وظایف حسبه نامیده و نیابت فقهای عصر غیبت را در آن قدر متیقن و ثابت دانستیم. حتی با عدم ثبوت عامه در جمیع مناصب و چون عدم رضای شارع مقدس به اختلال نظام و ذهاب بیضه اسلام، بلکه اهمیت وظایف راجع به حفظ و نظم ممالیک اسلامی، از تمام امور حسبه

از اوضاع قطعیات است. لهذا ثبوت نیابت فقهاء و نواب عام عصر غیبت، در اقامه وظایف مذکوره، از قطعیات مذهب خواهد بود.» (نائینی، ۱۳۸۲: ۴۶).

برخی از فقهاء دایره امور حسبه را بسیار وسیع دانسته‌اند «مرحوم شیخ عبدالکریم زنجانی در این مورد می‌گوید: باملاحظه جاودانگی اسلام و متکلف بودن آن نسبت به تمامی مسائل حیات و سعادت دنیا و آخرت وی و دقت در ادله وارد در شأن فقهاء و نیاز عصر غیبت به نظام اجتماعی، اطمینان به دست می‌آید که در تمامی اموری که مربوط به معاد و معاش زندگی فردی و حیات اجتماعی است و قابل تعطیل نیست و نظام دین و دنیا وابسته به آن است و مشروعیت آن ثابت شده، ولی متصدی اجرای آن مشخص نیست و به عبارت دیگر، هر امری که ضرورت و لزوم ایجاد آن ثابت، ولی مأمور آن و مأذونش مشخص نیست وظیفه فقیه است و او حق تصرف و ایجاد و یا اذن ایجاد آن را دارد.» (جعفری پیشه فرد، ۱۳۸۰: ۲۷۰).

البته امام خمینی (ره) از فقهائی است که نظام سیاسی را از واضح‌ترین مصادیق حسبه می‌داند و بر این باور می‌باشد که اگر کسی ادله ولایت فقیه را مخدوش بداند و تصرف فقیه در امور حسبه را به عنوان قدر متیقن بپذیرد، در این صورت هم باید حکومت با اذن فقیه باشد و آن‌ها، دخالت در حکومت کنند؛ و دخالت در امور حسبه جز با تشکیل حکومت عادلانه اسلامی ممکن نخواهد بود. (امام خمینی، بی تا: ۴۹۸).

فرق میان ولایت حسبه و ولایت اذن

همان‌طوری که از تعریف «ولایت حسبه» به دست آمد ولایت مزبور در جهت حکم تکلیفی است بدین معنا که سلطه فقیه را از جهت امثال تکلیف واجب یا مستحب می‌رساند و به عبارت روشن‌تر حق و سلطه انجام دادن کارهای ضروری و یا حقوق کارهای مطلوب با اوست و دیگری این حق و سلطه را ندارد اما ولایت اذن در جهت حکم وضعی است بدین معنا که اذن فقیه شرط صحت عمل دیگران است هر چند عمل مزبور بر آنان واجب باشد نظیر اذن فقیه یا ولی که شرط صحت و نفوذ معامله‌ی عقدی است که بر اموال قاصرین و یا اموال بیت‌المال واقع شود و یا قراردادهای دولتی که مشروط به نظارت و اذن ولی فقیه است (موسوی خلخالی، ۱۳۶۱: ۴۳).

آیا ولایت حسبه منحصر به فقهاء می‌باشد؟

برای پاسخ به این سؤال باید گفت: کارها و امورات مربوط به جامعه یکنواخت نیست برخی از کارها ضروری و فوری است و تأخیر آن مصلحت را از بین می‌برد مثل دفاع از دشمن مهاجم، نجات انسان از هلاکت، معالجه بیمار مشرف به مرگ، نجات غریق و... در این امورات به همه افراد واجب است اقدام نمایند اما برخی کارها غیر فوری است مانند اجرای حدود و یا گرفتن حقوق مالی از افراد و ... که ولایت غیر فقیه حتی اگر عادل هم باشد ثابت نیست. به نظر می‌رسد در غیر موارد اضطرار ولایت حسبه منحصر به فقهاء است. به همان ادله چهارگانه که گذشت و در موارد اضطرار همه مؤمنین عدول و سپس غیر آن‌ها باید به وظیفه عمل نمایند تا آن امورات تعطیل نشود.

نکته: بر اساس دو نظریه قبل که ولایت سیاسی به معنای سرپرستی جامعه را برای فقیه ثابت نمی‌داند. ولایت و حق تصرف فقیه در اموال عمومی و دولتی اثبات نخواهد شد چراکه این اموال وقتی در تصرف فقیه خواهد بود که حاکمیت و ولایت سیاسی با فقیه باشد و آن هم زمانی اتفاق می‌افتد که نظام سیاسی به رهبری فقیه جامع‌الشرایط تشکیل شود.

سوم: نظریه ولایت مطلقه فقیه

نظریه‌ای که فقیه جامع‌الشرایط را در تمام شئون امت و جمیع امور مربوط به جامعه و حکومت دارای ولایت می‌داند؛ یعنی تمام اختیاراتی که برای رسول خدا (ص) و امامان معصوم در جامعه و ارتباط با امت اسلامی ثابت بوده برای فقیه هم سزاوار و الزامی می‌دانند. بر این اساس ولایت فقیه جامع‌الشرایط مقید به امور حسبه نیست و هیچ چیز آن ولایت را مقید نمی‌کند. فقهاء بزرگی این نظریه را مطرح کردند از جمله محقق کرکی، علامه احمد نراقی، صاحب جواهر و امام خمینی (ره) و... برخی نویسندگان در توضیح مطلقه بودن ولایت به قلمرو وسیع اختیارات اشاره می‌کنند. «مرحوم آیت ... معرفت می‌فرماید: فقهاء وقتی اقسام ولایت‌ها را نام می‌برند محدوده‌ی آن را مشخص می‌کنند. مثلاً ولایت پدر بر دختر در امر ازدواج، ولایت پدر و جد در تصرفات مالی فرزندان نابالغ، ولایت عدول مؤمنین در حفظ و حراست اموال غائبین، ولایت وصی یا قیم شرعی بر صغار و مانند آن و... که در کتب فقهی از آن بحث شده است. ولی هنگامی که ولایت فقیه را مطرح می‌کنند دامنه آن را گسترده‌تر، در رابطه با شئون عامه و مصالح عمومی

امت که بسیار پر دامنه است می‌دانند، به این معنا که فقیه شایسته که بار تحمل مسئولیت زعامت را بر دوش می‌گیرد در تمامی ابعاد سیاست‌مداری مسئولیت دارد و در راه تأمین مصالح امت و در تمامی ابعاد آن باید بکوشد و این مفاد ولایت مطلقه است.» (کتاب نقد، بی‌تا: ش ۷۰/۱۹۶).

«آیت ... مصباح یزدی در این خصوص معتقد است: قید مطلقه در مقابل نظر کسانی است که معتقدند فقیه فقط در موارد ضروری حق تصرف و دخالت دارد. معتقدان به ولایت مطلقه فقیه تمامی موارد نیاز جامعه اسلامی را چه اضطراری و چه غیر اضطراری در قلمرو تصرفات شرعی فقیه می‌دانند.» (کتاب نقد، بی‌تا: ش ۷۰/۶۹).

هم‌چنین «مؤلف کتاب نظریه‌های دولت در فقه شیعه در توضیح قید مطلقه آورده است: ولایت مطلقه فقیه یعنی: ۱- تقیید به امور عمومی در حکومت و سیاست، ۲- تقیید به مصلحت جامعه اسلامی، ۳- عدم تقیید به چارچوب احکام فرعیه الهیه اولیه و ثانویه، ۴- عدم تقیید به امور حسبه، ۵- عدم تقیید به قوانین بشری از جمله قانون اساسی.» (کدیور، ۱۳۸۷: ۷۱۰).

از نظر امام خمینی (ره) ولایت مطلقه یعنی ولایتی که در امور حسبه و افتاء و قضاء منحصر نباشد، بلکه مطلق می‌باشد، یعنی شامل تمام امور مربوط به جامعه و حکومت می‌باشد و فقیه در امور سیاست و حکومت دارای همان ولایتی است که پیامبر (ص) و ائمه (ع) دارا هستند. «ایشان تصریح می‌کند: در تمام اموری که ائمه به واسطه حکومتشان بر مردم در آن ولایت داشتند فقهاء نیز از جانب امامان (ع) در آن امور دارای ولایت می‌باشند.» (امام خمینی، ۱۴۲۱: ۱۷۰).

و هم‌چنین می‌فرماید: «این توهّم که اختیارات حکومتی رسول اکرم (ص) بیش‌تر از حضرت امیر (ع) و یا اختیارات حکومتی حضرت امیر (ع) بیش‌تر از فقیه است باطل و غلط است.» (حکومت اسلامی، بی‌تا: ۶۴). این اندازه اختیارات در زمینه ولایت همان است که امام در تعبیر دیگری آن را ولایت مطلقه نامید که حتی مقید به احکام شرعیه اولیه هم نیست. بلکه مقدم بر آن است. این همان فرق بین ولایت عامّه فقیه با ولایت مطلقه فقیه است در ولایت عامّه فقیه، فقیه در همه امور ولایت دارد. اعم از سیاسی، افتاء قضاء و...، اما در چارچوب احکام شرعیه، بنا بر ولایت مطلقه فقیه، ولایتش عمومی و در همه امورات و به احکام شرعیه اولیه هم مقید نیست، بلکه مقدم بر آن است. این همان چیزی است که «امام می‌فرماید: اگر اختیارات حکومت در چارچوب احکام فرعیه اولیه باشد باید عرض حکومت الهیه و ولایت مفوضه به نبی اکرم (ص) یک پدیده بی‌معنا و محتوا باشد.» (امام خمینی، ۱۳۶۶: ۱۷۰).

البته امام خمینی (ره) برای رفع شبهه و برداشت ناصحیح از این نظریه توضیح خوبی دارند و «می‌فرمایند: وقتی می‌گوییم ولایتی را که رسول اکرم (ص) و ائمه (ع) داشتند بعد از غیبت فقیه عادل دارد، برای هیچ‌کس این توهّم پیش نیاید که مقام فقهاء همان مقام ائمه و پیامبر اکرم (ص) است، زیرا صحبت از مقام نیست. بلکه صحبت از ولایت، یعنی حکومت و اداره کشور و اجرای قوانین شرع مقدس - که یک وظیفه سنگین و مهم است - می‌باشد، نه شأن و مقام برتر و غیرعادی ... ولایت فقیه از امور قراردادی و اعتباری عقلایی است و واقعیتی جز جعل قانون ندارد. وقتی کسی به‌عنوان ولی در موردی نصب می‌شود - مثلاً برای حضانت و سرپرستی کسی یا حکومتی - دیگر معقول نیست در اعمال ولایت، فرقی بین رسول اکرم (ص) و امام (ع) و فقیه وجود داشته باشد ... حاکم متصدی اجرای قوانین الهی است و باید حکم خدا را اجرا نماید. چه رسول الله (ص) باشد و چه امام معصوم (ع) یا نماینده او یا فقیه عصر.» (امام خمینی، ۱۳۴۹: ۵۶) می‌توان دو معنا در مورد مطلقه بودن ولایت فقیه مطرح کرد تا معنای منطقی از نظریه سوّم به دست آید:

اول: یکی از معانی «ولایت مطلقه فقیه» این می‌تواند باشد که اختیارات فقیه حاکم محدود به برخی از امور مثل قضاوت یا امور حسبه نمی‌شود بلکه شامل تمام امورات اجتماعی و حاکمیتی می‌باشد.

دوّم: معنای دوم مطلقه بودن اختیارات ولی فقیه این است که اگر مصالح مهم امت اسلامی و نظام اسلامی با برخی از احکام اولیه اسلام تزاخم داشته باشد ولی فقیه می‌تواند جهت تأمین مصالح عالیه احکام اولیه شرعی را موقتاً تعطیل نماید؛ مثلاً اگر در نقشه تفصیای شهر مسجد در مسیر خیابان قرار گیرد گرچه حکم اولی تخریب مسجد حرمت است اما ولی فقیه می‌تواند حکم به تخریب مسجد داده و زمینه احداث خیابان فراهم گردد. در این‌گونه موضوعات کسانی که به ولایت مطلقه معتقد نیستند می‌گویند صرف مصالح اجتماعی مجوز تخریب مسجد و امثال آن نمی‌شود اما از نظر قائلین به ولایت مطلقه لازم نیست حکومت آن‌قدر صبر کند تا به وضعیت معضل و بن‌بست و انفجار اجتماعی برسد تا مسجد را تخریب کنند بلکه اگر مصلحت مهمّه اجتماعی باشد کفایت

می‌کند در تخریب مسجد و اینکه آن مصلحت را به آن حکم شرعی مقدم کنند. بر این اساس می‌توان گفت ولایت مطلقه فقیه از قواعد رافع تراحم است. البته می‌توان چنین اظهار نمود که خود مطلق بودن ولایت فقیه از طرفی مقید به قیودی است. من جمله اینکه:

۱- ولی فقیه می‌بایست مصالحه مهمه جامعه را مبنای اقدامات و اعمال خویش قرار دهد و بدون مصلحت نمی‌تواند هرکاری را انجام دهد.

۲- البته وقتی سخن از مصلحت می‌شود مقصود مصلحت نظام اسلامی امت اسلامی بوده است نه صرفاً مصلحت شخص فقیه حاکم،

۳- البته مصالحی را می‌توان بر احکام اولیه شرعی مقدم داشت که از مصالح عالیه جامعه اسلامی بدوده و از طرفی شارع مقدس به تر آن‌ها رضایت ندارد (مجموعه آثار، بی‌تا: ج ۵ / ۷۸).

نتیجه‌گیری

از آثار علمی فقهای شیعه به‌ویژه آثار امام خمینی (ره) می‌توان نکات ذیل را در مورد اختیارات ولی فقیه به‌عنوان نتایج بحث مطرح کرد:

۱- محدوده اختیاراتی که فقیه جامع‌الشرایط برای اداره جامعه اسلامی در زمان غیبت دارا می‌باشد، ولایت مطلقه نامیده می‌شود که در کلام بسیاری از فقهاء، از آن به ولایت عامه تعبیر می‌شود.

۲- البته تشریع این اختیارات وسیع برای فقیه به لحاظ شأن حاکمیتی فقه می‌باشد و شامل امور عمومی و حاکمیتی جامعه می‌باشد و این اختیارات حوزه خصوصی شهروندان را شامل نمی‌شود.

۳- از آنجاکه اداره جامعه به نحو احسن فقط از طریق رعایت مصالح عمومی امکان‌پذیر است لذا قید دیگر ولایت مطلقه، لزوم مراعات مصالح عمومی می‌باشد.

۴- مقصود از اطلاق ولایت، بی‌قید و شرط بودن آن نیست بلکه همان‌طور که گفته شد ولایت مطلقه دارای دو قید مهم است: «محدود بودن به امور عمومی» و «لزوم رعایت مصالح عمومی» در نتیجه ولایت مطلقه با حکومت مطلقه که به معنای حکومت استبدادی است کاملاً متفاوت می‌باشد. پرواضح است که در مقام تقابل مصالح و منافع شخصی با مصالح و منافع عمومی تقدم با مصالح عمومی خواهد بود.

منابع

- انصاری، شیخ مرتضی. (۱۴۱۵ق). المکاسب. قم: المؤتمر العالمی بمناسبه الذکری المئویة الثانية لمیلاد الشیخ الأعظم الأنصاری.
- عابدی، احمد. (۱۳۷۶). مصلحت در فقه. نقد و نظر، ۳.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۲ق). مختلف الشیعه. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). قواعد الاحکام. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۴ق). تذکره الفقهاء. قم: مؤسسه آل‌البیت.
- خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۷۸). جایگاه مصلحت در حکومت ولایی. تهران: مجموعه آثار کنگره امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۴۹). ولایت فقیه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۶۸). صحیفه نور. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۹). البیع. تهران: انتشارات تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۴۰۹ق). تحریر الوسیله. قم: اسماعیلیان.
- خمینی، روح‌الله. (۱۴۲۱ق). کتاب البیع. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- حلی، یوسف بن حسن. (بی‌تا). تحریر الاحکام. مشهد: مؤسسه آل‌البیت.
- جعفرپیشه‌فرد، مصطفی. (۱۳۸۰). پیشینه نظریه ولایت فقیه. قم: دبیرخانه مجلس خبرگان.
- مزینانی، محمدصادق. (بی‌تا). مصلحت نظام از دیدگاه امام خمینی. حوزه، ۱۵ (۱ و ۲).
- مزینانی، محمدصادق. (۱۳۷۷). ولایت مطلقه فقیه از دیدگاه امام خمینی و قرائت‌های مختلف. قم: حوزه.

- محقق اردبیلی، احمد. (۱۳۷۸). مجمع الفائدة و البرهان. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- محقق کرکی. (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد. قم: آل‌البيت.
- مفید، محمد بن نعمان. (۱۴۱۰ق). المقنعه. قم: دفتر نشر وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۷۷). ولایت فقیه. قم: باران.
- مروارید، علی اصغر. (۱۴۱۰ق). سلسله الینایع الققهیه. بیروت: مؤسسه فقه الشیعه.
- موسوی خلخالی، سید محمد مهدی. (۱۳۶۱). حاکمیت در اسلام. تهران: منشورات آفاق.
- نائینی، محمدحسین. (۱۳۸۲). تنبیه‌الامه و تنزیه‌المله. قم: بوستان کتاب.
- نراقی، محمد مهدی. (۱۴۱۷ق). عوائد الایام. قم: النشر التابع لمکتب الإعلام الاسلامی.
- نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۷). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. تهران: دارالکتاب الاسلامیه.
- هاشمی، حسین. (بی‌تا). جزوات ولی فقیه. قم: دفتر فرهنگستان علوم اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۸). ولایت فقیه، ولایت فقاہت و عدالت. قم: نشر اسراء.
- کدیور، محسن. (۱۳۸۷). نظریه‌های دولت در فقه شیعه. تهران: نشر نی.
- شهید اول، محمد بن جمال‌الدین مکی. (۱۴۱۱ق). اللعۃ الدمشقیة. قم: دارالفکر.
- شهید ثانی، زین‌الدین. (۱۴۱۰ق). الروضه البهیة فی شرح اللعۃ الدمشقیة. قم: داورى.
- شهید ثانی، زین‌الدین. (۱۴۱۳ق). مسالک الأفهام. قم: بدون نام ناشر.
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۰۷ق). المصباح الفقاهه (المکاسب). قم: دارالهادی.

